

ZEKÂ
(الذكاء)

Zihnin anlama, kavrama,
çözümleme yeteneği için kullanılan
psikoloji terimi
(bk. ZİHİN).

ZEKÂİ DEDE
(ö. 1897)

Türk mûsikisi bestekârı
ve mûsiki hocası.

Mehmed Zekâî Dede 1240 (1824-25) yılında İstanbul Eyüp'te Cedîd Ali Paşa mahallesinde doğdu. Babası Cedîd Ali Paşa Camii imamı hâfız Süleyman Hikmetî Efendi, annesi Zinetî Hanım'dır. İlk eğitimini Lâfîzâde Seyyid Abdülbâki Efendi İbtidâî Mektebi'nde yaptıktan sonra amcası hâfız İbrahim Zühdi Efendi'nin yanında hıfza başladı, bir taraftan da babasının hat derslerine devam etti. On dokuz yaşında hâfızlığını bitirdiğinde babasından da hat icâzeti aldı. Ayrıca Balçıklı Hoca Ali Efendi'den Arapça ve mantık okuduğu sırada Hamâmîzâde İsmâil Dede Efendi'nin talebelerinden Eyyûbî Şâhinbeyzâde Mehmed Bey'den ilk mûsiki derslerini alarak meşke başladı. Bu arada Mısırlı Mustafa Fâzıl Bey'in (Paşa) Eyüp Bahariye'deki konağına mûsiki muallimi oldu ve 7 Haziran 1845'te onunla birlikte Mısır'a gitti. Bir ara İstanbul'a geldiyse de (1851) tekrar Mısır'a döndü. Mustafa Fâzıl Bey'in Mart 1858'de İstanbul'a gelmesinin ardından ölümüne kadar (1875) maiyetinden hiç ayrıldı.

1864'te babasının hacda vefatı üzerine onun imâmet görevi kendisine intikal etti. Bunun yanında, Eyüp'teki Mihrîşah Vâlide Sultan ve Şah Sultan ibtidâî mekteplerinin sülûs ve nesih hattı muallimliğiyle görevlendirildi ve hayatının sonuna kadar bu göreve devam etti. Aynı yıl Yenikapı

Zekâî Dede

Mevlevîhânesi postnişini Osman Selâhadin Dede tarafından sikkesi "tekbirlendi"; 4 Mayıs 1868'de seyrüsülûkünü tamamlayıp Mevlevî oldu. Mustafa Fâzıl Paşa'nın ölümüyle büyük bir sarsıntı geçiren Zekâî Dede, 1876'da Dârüşşafaka Mektebi'nde fahrî olarak başlayıp 1883'te asâlete geçtiği mûsiki muallimliğiyle, 18 Haziran 1885'te Bahariye Mevlevîhânesi kudümzenbaşısı Ârif Dede'nin ölümünün ardından getirildiği kudümzenbaşılık görevini de vefatına kadar sürdürdü. Zekâî Dede'ye "dedelik" unvanının tarikat çilesini doldurmadan kudümzenbaşılık dolayısıyla verildiği de burada özellikle belirtilmelidir. Zekâî Dede 24 Kasım 1897 tarihinde vefat etti, ertesi gün Eyüp Sultan Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra Eyüp Gümüşsuyu'ndaki Kâşgarî Dergâhi civarında bulunan aile mezarlığına defnedildi. Talebelerinden Ahmet Avni Konuk onun vefatı üzerine yazdığı, "Ey bülbül-i hoş-nevâ hâ-mûş ol" mısrayla başlayan manzumesini süzidil makamında ve kâr formunda bestelemiştir. Zekâî Dede'nin oğlu Ahmet Irsoy (ö. 1943) son dönemin önemli müsi-kîşinaslarındandır.

Dinî ve din dışı mûsiki sahalarda bestelediği pek çok eserle Türk mûsikisi bestekârları arasında önemli bir yer edinen Zekâî Dede, yetiştirdiği talebeler vasıtasıyla zengin bir repertuarın günümüze ulaşmasında köprü vazifesi görmüştür. Mûsikiye dair ilk derslerinin ardından bir yıl içerisinde on civarında fasıl geçmesinin yanı sıra bazı şarkı ve ilâhiler bestelemeye başlamıştır. Bu arada hat derslerini de ihmal etmemiş, bir yıl kadar Kazas-ker Mustafa İzzet Efendi'den sülûs ve nesih meşketmiş, bu hocasının delâletıyla Hamâmîzâde İsmâil Dede'den mûsiki dersleri almıştır. Onun İsmâil Dede'den meşkettiği ilk eser Rauf Yektâ Bey'in ifadesine göre (*Esâtîz-i Elhân*, s. 14) Zaharya'nın segâh makamındaki, "Çeşm-i meygûnun ki bezm-i meyde cânan döndürür" mısrayla başlayan murabbâi, Ahmet Irsoy'a göre ise (*Türk Musikisi Klasiklerinden Mevlevî Âyinleri*, XVI, 815) İsmâil Dede'nin hicaz makamındaki, "Ey çeşm-i âhû hicr ile tenhâlara saldın beni" mısrai ile başlayan nakış bestesidir. İsmâil Dede Efendi'den bazı fasıllar geçen Zekâî Dede onun evinde tanıştığı Dellâlîzâde İsmâil Efendi ve Ser-müezzîn Rifat Bey'den de faydalanmış, Kahire'de bulunduğu sırada ünlü müzisyen Şeyh Muhammed Şehâbeddin ile görüşerek ondan Arap mûsikisinin özelliklerini öğrenme imkânı bulmuştur. Dinî müsi-

Zekâî Dede'nin mezar taşı

kinin şughul formunda başarılı eserler vermesinin sebebi de bu ilgi olmalıdır.

Eserlerinde klasik üslûbun ifade özelliklerinin kuvvetle hissedildiği Zekâî Dede Hamâmîzâde İsmâil Dede Efendi'den sonra XIX. yüzyılın en büyük bestekârı kabul edilir. İsmâil Dede Efendi'ye aynı zamanlarda talebelik yapmalarına rağmen Hacı Ârif Bey'in yeni bestekârlık anlayışından tamamen farklı bir üslûp benimseyen Zekâî Dede klasik anlayışa İsmâil Dede'den bile daha bağlı bir tavır ortaya koymuştur. Geniş bir form çerçevesinde şekillenen eserlerindeki makam zenginliği onun özelliklerindedir. Eserlerinde güfte, usul ve melodinin zevkli bir üslûpla bağdaşarak ortaya koyduğu ifade gücü hemen dikkati çeker. Hicazkâr makamına yeni bir hareket ve seyir kazandırmış, az kullanılan bazı makamların yanı sıra büselik ve kürdî seyirle karar eden birleşik makamlardan çok sayıda beste yapmıştır. Ayrıca bayatî-büselik makamını terkip etmiş ve râhat-fezâ makamına hicaz-aşiran adını vermiştir. Sadun Aksüt, onun her usulü büyük bir başarı ile kullanmakla beraber özellikle lenk fahte usulünü hiçbir bestekârda rastlanmayacak bir mükemmeliyette kullandığını söyler. Dinî ve mistik özelliklerin ön planda tutulduğu eserlerinin toplam 500 civarında olduğu söylenirse de bunlardan ancak 300'e yakın eseri günümüze ulaşabilmiştir. İsmâil Dede'nin isteğiyle bestelediği, "Dil hasret-i vaslın ile nâlân gel efendim" mısrayla başlayan süzidil ağır semâisi onun bestekârlıkta ilk eseri, "Şehinşâh-ı cihân-bân-ı risâlet şâh-ı zî unvan" mısrayla başlayan uşşak ilâhisi de son bestesidir. "Teaşşaktı bi-envârı cemâlik" (bazı eserlerde Ahmet Irsoy'un bestesi olarak kayıtlıdır) ve "Şeribtü bi-ke'si'l-ünsi" mısralarıyla başlayan hicaz; "Muhammed eşrefü'l-Arabi ve'l-Acem", "El-hamdü li'l-lâhi'llezi sultânehü na'tü'l-ezel", "Muallâ gavs-i subhânî" mısralarıyla başlayan rast; "Şefiü'l-halki fi'l-mahşer" mısrayla başlayan uşşak

ZEKÂİ DEDE

şuğulleriyle, “Kerîmallah rahîmallah”, “Durmaz yanar vücudum” mısralarıyla başlayan acem-aşiran; “Sâlike olmaz ayân ilm-i hakikat miftâh” mısrayla başlayan sûzinak; “Ey Hudâ dan lutf u ihsân isteyen” mısrayla başlayan uşşak; “Tövbe edelim zenbimize” mısrayla başlayan rast; “Yüce sultânım derde dermânım” mısrayla başlayan sûzidil ilâhileri ve, “Yâ Resûlellah şefâat eyle Allah aşkına” mısrayla başlayan rast; “Bir muazzam pâdişahsın ki kulundur cümle şâh” mısrayla başlayan şevkutarab tevşihleri; hisar-bûselik, şehnaz-bûselik ve hicazkâr fasıllarının yanı sıra, “Bin cefâ görsem ey sanem senden” mısrayla başlayan acem-aşiran, “Söyletme beni cânım efendim kederim var” mısrayla başlayan ferahnâk besteleri; “Yine bağlandı dil bir nev-nihâle” mısrayla başlayan nevâ, “Gönlüm hevesi zülf-i siyehkâra düşürdüm” mısrayla başlayan hisar-bûselik ve, “Cemâlin şem'ine pervâne gönlüm” mısrayla başlayan hüseyinî-aşiran şarkıları onun eserlerinden bazılarıdır. Tesbit edilebilen din dışı formdaki 131 eserinden olup sadece yirmi yedi tanesi şarkıdır.

Dinî mûsiki tarihinin önde gelen birkaç simasından biri olan Zekâi Dede'nin âyin, durak, tevşih, mersiye, tesbih, şuğul, na't ve ilâhi formlarında bestelediği eserlerinin sayısı toplam eserlerinin yarısından fazladır. Dinî eserlerinin büyük çoğunluğu ilâhi ve şuğul formlarında olup bunlar arasında bazı mektep ilâhileri de bulunmaktadır. Zekâi Dede, bestelediği beş Mevlevî âyiniyle Mevlevî mûsikisi repertuvarına hocası İsmâil Dede Efendi'den sonra en çok âyin kazandıran bestekâr olmuştur. 1870'te Mustafa Fâzıl Paşa'nın isteğiyle bestelediği sûzidil âyini ancak 1892'de Bahariye Mevlevîhânesi'nde mukabele edilebilmiştir. Daha sonra iki yıl içerisinde dört âyin bestelemiştir. Bunlardan ilki olan mâye âyini 30 Ocak 1884'te Yenikapı, bir hafta sonra da Bahariye Mevlevîhânesi'nde, Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Selâhaddin Dede'nin arzusuyla bestelediği isfahan âyini de 26 Ocak 1885'te Yenikapı Mevlevîhânesi'nde okunmuştur. Sözleri Arapça olan sûzinak âyini 14 Eylül 1885 tarihinde Yenikapı Mevlevîhânesi'nde, Bahariye Mevlevîhânesi şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede'nin kısa bir âyin bestelemesini rica etmesi üzerine bestelediği sabâz-zemze âyini de 23 Aralık 1885'te Bahariye Mevlevîhânesi'nde mukabele edilmiştir. Zekâi Dede, Mevlevîliğe intisap ettikten sonra her hafta pazartesi ve perşembe

günleri Yenikapı Mevlevîhânesi'nde âyinhaneler arasında âyine katılırdı. Birçok eserini Eyüp'teki evi ile Dârüşşafaka Mektebi arasında yürüdüğü zamanlarda bestelediğini oğlu Ahmet İrsoy ifade eder. Bu sebeple Zekâi Dede çok kısa süre içerisinde eser bestelemesiyle tanınmıştır. Onun alışveriş sırasında bile eser bestelediği anlatılır. Sadettin Heper hocası Ahmet İrsoy'dan naklen, Zekâi Dede'nin bir defasında evi ile Bahariye Mevlevîhânesi arasındaki on dakikalık süre içerisinde darb-ı fetih gibi seksen sekiz zamanlı büyük bir usulde bir eser bestelediğini söyler.

Zekâi Dede Türk mûsikisi tarihinde “hoca” unvanı ile anılan pek az kişiden biridir ve en önemli özelliklerinden biri mûsiki hocalığıdır. Onun bilhassa Dârüşşafaka'daki meşkeri çok önemlidir. Aynı zamanda iyi bir neyzen ve hânedan olan Zekâi Dede'nin hâfızasında seksen civarında fasıl da içerisinde yer aldığı 2000'in üzerinde eser bulunduğu kaydedilir. Dârüşşafaka'daki talebelerinden mûsikiye kabiliyetli olanları özel meşk halkasına alır, onlara pazar günleri öğleden sonra Eyüp'teki Şah Sultan Tekkesi'nin hünkâr mahfilinde, salı akşamları da kendi evinde ders verirdi. Meşketmekten usanmaz, diğer işlerini bir yana bırakarak meşke devam eder, zaman zaman talebelerine iltifatta bulunurdu. Torunu Mehmet Münir Kökten'in meşk için kendisine getirdiği Hâfız Sâmî'nin okuyuşunu dinledikten sonra, “Oğlum, sana Cenâb-ı Hak meşketmiş, benim meşkedecek bir şeyim yok” demiş ve bu gencin geleceğini âdetâ keşfetmiştir. Oğlu Hâfız Ahmet İrsoy, Ahmet Avni Konuk, Bahariye Mevlevîhânesi şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede, Beylikçizâde Ali Aşkî Bey, Rifâî şeyhi Rızâ Efendi, M. Suphi Ezgi, Rauf Yektâ Bey, torunu Mehmet Münir Kökten, Hâfız Hayreddin Bilgen, Eğrikapılı Mehmed Efendi, Şevki Bey, Ârif Atâ Bey, Muallim Kâzım Uz, Ahmed Râsım, Hüseyin Fahreddin Tanık, Osman Şükrü Şenozan, Leon Hancıyan, Ziya Santur, Giriftzen Âsım Bey onun yetiştirdiği talebelerin en meşhurlarıdır.

Zekâi Dede, Hamparsum ve Batı notalarını bilmesine rağmen mûsiki eğitiminde klasik meşk usulünü tercih etmiştir. Dârüşşafaka'daki talebelerine özel bir yöntemle notası ve işaretsiz bütün perdeleri anlayıp tahsil etmeyi öğretmiştir. Pek çok eseri doğrudan İsmâil Dede Efendi ile Delâlâzâde İsmâil Efendi'den meşketmiş, bunların önemli bir bölümünün gelecek nesillere aktarılmasında son kaynak olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nota alınarak unutulmaktan kurtarılan pek çok dinî ve din dışı sözlü eser, onun okuduğu veya öğrencilerine öğrettiği şekilde Türk mûsikisi repertuvarına aktarılmıştır. Meşhur Said Halim Paşa koleksiyonunun büyük bir kısmı Zekâi Dede'nin okuyup Nîkogos Ağa'nın da kaydetmesi suretiyle yazılmıştır. Onun klasik formdaki eserlerinden önemli bir bölümü (117 adet kâr, beste, semâi ve şarkı) Ahmet İrsoy ve M. Suphi Ezgi tarafından notaya alınarak neşredilmiştir (*Türk Musikisi Klâsiklerinden Hafız M. Zekâi Dede Efendi Külliyyatı*, I-III, İstanbul 1940-1943). Mustafa İsmail Rızvanoğlu, *Eyyübî Mehmet Zekâi Dede (1824-1897) Hayatı ve Dinî Eserleri* adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1997, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA :

Mecmûa-i İlahiyyât, İÜ Ktp., TY, nr. 4116, tür.yer.; *Sicill-i Osmânî*, IV, 855; Rauf Yektâ, *Esâtîz-i Elhân I: Hâce Zekâi Dede Efendi*, İstanbul 1318; a.mlf., “Zekâi Dede”, *Musavver Hâle Mecmuası*, sy. 1, İstanbul 1327, s. 14-15; Mehmed İzzet v.dğr., *Dârüşşafaka: Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, İstanbul 1927, s. 77; Suphi Ezgi, *Nazarî-Amelî Türk Musikisi*, İstanbul 1935, II, 184; Ahmed [İrsoy], “Hafız Mehmet Zekâi Dede Efendi”, *Türk Musikisi Klasiklerinden Mevlevî Âyinleri* (İstanbul Konservatuvarı neşriyatı), İstanbul 1938, XVI, 815-816; Sadettin Nühret Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1943, II, 446-464, 581-613; İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 286-300; Baki Süha Ediboğlu, *Ünlü Türk Bestekârları*, İstanbul 1962, s. 81-87; Sadun Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı*, İstanbul 1993, s. 215-218; Mehmed Emin Altıntop, *Türk Din Musikisinde Arapça Güfteli İlahiler (Şuğuller)* (yüksek lisans tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, I, 618-624; Cem Behar, *Musikiden Müziğe*, İstanbul 2005, s. 83-116, tür.yer.; Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedik Sözlüğü*, Ankara 2006, II, 514-521; Savaş Ş. Barkın, *Ahmed Avni Konuk: Görünmeyen Ümmân*, İstanbul 2009, s. 46-54; Kâzım Uz, “Son Asır Musikisi Ricalinden Dede Efendi -Eyyübî Mehmet Bey- Eyyübî Zekâi Dede Efendi”, *Yücel Kültür Mecmuası*, sy. 43, İstanbul 1938, s. 22-23; Ruşen Ferit Kam, “Zekâi Dede”, *Radyo*, sy. 78-80, Ankara 1948, s. 6-7; Asım Baltacıgil, “Dârüşşafaka'da Musikisi ve Baba Oğul”, *TMD*, sy. 24 (1949), s. 2, 23; A[vnî] Ö[nsan], “Ebedileşen Dehalanımız: Zekâi Dede”, a.e., sy. 38 (1951), s. 12, 33; Hayri Yenigün, “Zekâi Dede”, *MM*, sy. 121 (1958), s. 9-10; sy. 122 (1958), s. 38-39; Refi' Cevad Ulunay, “Zekâi Dede”, *HM*, sy. 50 (1960), s. 8-9; Erol Sayan, “Zekâi Dede”, *Mızrap*, sy. 4, İstanbul 1983, s. 9; O. Wright, “Zekâi Dede”, *El²* (İng.), XI, 492.

NURİ ÖZCAN

ZEKÂİZÂDE HÂFİZ AHMET

(bk. IRSOY, Ahmet).